

Α.Τ.Ε.Ι. ΚΡΗΤΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΤΟΥΡΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΤΟΥ

ΚΟΣΜΑΛΑΚΗ ΠΑΥΛΟΥ

(ΑΜ : 3240)

ΘΕΜΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

**ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑΣ ΚΑΙ ΑΠΟΔΟΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΗΣ
ΑΓΡΟΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗΣ ΜΟΝΑΔΑΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ**

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ: Π. ΠΕΔΙΑΔΙΤΗΣ MSc

ΗΡΑΚΛΕΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΘΕΜΑ ΕΡΓΑΣΙΑΣ.....	1
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	2
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	3
Η πορεία από το μαζικό τουρισμό στις εναλλακτικές μορφές τουρισμού.....	3
Ειδικές και Εναλλακτικές μορφές Τουρισμού.....	6
Η έννοια της αειφόρου – βιώσιμης ανάπτυξης.....	6
Εναλλακτικά και αειφορικά πρότυπα τουριστικής ανάπτυξης.....	9
Αγροτουρισμός.....	13
Ορισμός – Ιστορική Αναδρομή.....	13
Λόγοι που οδήγησαν στον αγροτουρισμό.....	15
Ιδιαιτερότητες και περιορισμοί του αγροτουρισμού σε αγροτικές και οικογενειακές μονάδες.....	16
Ζήτηση για αγροτουρισμό.....	18
Καθοριστικές μεταβλητές του αγροτουρισμού.....	20
Ο αγροτουρισμός στην Κρήτη. Περίπτωση Νομού Λασιθίου.....	22
Μελέτη Περίπτωσης: Διερεύνηση λειτουργίας και αποδοτικότητας οικογενειακής αγροτουριστικής μονάδας α) «Αγροκίες» και β) «Βίλλα Κεράσια».....	27
Αγροκίες.....	27
Βίλλα Κεράσια.....	29
Δίκτυα Ενημέρωσης/Προώθησης Αγροτουρισμού.....	33
Βιβλιογραφία.....	36

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο τουρισμός εκλαμβάνεται σήμερα ως ένα πολυσύνθετο φαινόμενο που ωθεί να διενεργούνται κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές εξελίξεις οι οποίες έχουν επιπτώσεις στο ευρύτερο περιβάλλον τόσο της χώρας υποδοχής των τουριστών αλλά και της χώρας αποστολής. Τα τελευταία χρόνια η έννοια του περιβάλλοντος έχει διαφοροποιηθεί σε σχέση με το παρελθόν. Σήμερα η έννοια του περιβάλλοντος περιλαμβάνει εκτός από το φυσικό περιβάλλον, το δομημένο, το οικονομικό, το κοινωνικό καθώς και το πολιτισμικό περιβάλλον μιας χώρας (ή περιοχής). Ο τουρισμός αναπτύχθηκε ραγδαία τις τελευταίες δεκαετίες σε παγκόσμιο επίπεδο ως αποτέλεσμα μιας σειράς παραγόντων που επηρέασαν κυρίως τον ανεπτυγμένο κόσμο. Έτσι, από το πρότυπο του μαζικού οργανωμένου τουρισμού οδηγηθήκαμε σταδιακά στην ανάπτυξη ειδικών και εναλλακτικών μορφών σε μια προσπάθεια για κοινωνική, οικονομική και περιβαλλοντική ευμάρεια. Η εργασία θα εστιάσει σε θέματα που σχετίζονται άμεσα με την πορεία των αναζητήσεων εναλλακτικών και αειφορικών προτύπων τουριστικής ανάπτυξης με έμφαση στη διερεύνηση οικογενειακής και αποδοτικής λειτουργίας αγροτουριστικής μονάδας στην Κρήτη.

Η πορεία από το μαζικό τουρισμό στις εναλλακτικές μορφές τουρισμού

Ο μαζικός τουρισμός χαρακτηρίζεται από ομαδικότητα συμμετοχής των τουριστών στις διάφορες φάσεις της τουριστικής δραστηριότητας, πλην όμως δε συνδέεται αποκλειστικά με τον τουρισμό διακοπών – αναψυχής τύπου μακράς διαμονής. Κυριαρχεί από το 1970 και μετά και συνδέεται άμεσα με την τουριστική ανάπτυξη πολλών περιοχών και χωρών του κόσμου, ανάμεσα τους και η Ελλάδα.

Ο συλλογικός χαρακτήρας του μαζικού τουρισμού αναφέρεται και στον τρόπο οργάνωσης και εκτέλεσης του ταξιδιού. Με άλλα λόγια, τη βάση ανάπτυξης του αποτελεί το σύστημα GIT (group inclusive tours) που προσφέρει αλληλεξαρτόμενες και ολοκληρωμένες υπηρεσίες, δηλαδή «τουριστικά πακέτα» που στην απλούστερη

τους μορφή περιλαμβάνουν τον τόπο προορισμού, το μεταφορικό μέσο και το κατάλυμα. Το γεγονός ότι μεγάλο μέρος της ζήτησης αφορά οργανωμένα πακέτα διακοπών από «Tour Operators» έχει ως αποτέλεσμα τον επηρεασμό των επιλογών των τουριστών από την πολιτική αυτών των εταιριών. Η ανάπτυξη των tour operators προσδιορίζεται χρονικά τη δεκαετία του 1960 – 1970, όπου παρατηρείται και η ανάπτυξη του μαζικού τουρισμού. Οι tour - operators αποτελούν το δυναμικότερο κλάδο επιχειρηματικής δραστηριότητας στον τουρισμό, που προέκυψε αρχικά από τη σταδιακή συγχώνευση πολλών – ευρωπαϊκής κυρίως ιδιοκτησίας – τουριστικών πρακτορείων. Είναι ουσιαστικά επιχειρήσεις που συνδυάζουν δύο ή περισσότερες τουριστικές υπηρεσίες (π.χ. μετακίνηση, διαμονή, σίτιση, διασκέδαση, εκδρομές) και τις πωλούν, ως ένα ενιαίο προϊόν, είτε άμεσα στον τελικό καταναλωτή είτε έμμεσα μέσω ταξιδιωτικών γραφείων. Αναφέρονται τέσσερις βασικές κατηγορίες οργανωτών (tour – operators) που οργανώνουν και πωλούν οργανωμένα ταξίδια, τα οποία καλύπτουν το σύνολο των προσφερομένων υπηρεσιών:

- Tour – operator (κλασικές αγορές) – Διεθνής τουρισμός
- Tour – operator (αγορές ειδικών ενδιαφερόντων) – Διεθνής τουρισμός
- Tour – operator (που ενδιαφέρονται κυρίως για τον εσωτερικό τουρισμό)
- Tour – operator (που ενδιαφέρονται για τον εσωτερικό και τον εγχώριο τουρισμό).

Άλλα χαρακτηριστικά του μαζικού τουρισμού είναι οι εκτεταμένες και οργανωμένες υποδομές και υπηρεσίες που προσφέρει, η καθοριστική παρουσία του στην παραγωγική δομή της περιοχής (το σύνολο σχεδόν των υπόλοιπων κλάδων εξαρτάται σταδιακά από τον τουρισμό), καθώς και οι συχνά δυσμενείς επιπτώσεις της ανάπτυξης του στην τοπική κοινωνία, την οικονομία και το περιβάλλον. Ακόμα, εγγενές γνώρισμα του είναι η εποχικότητα της ζήτησης, με αιχμή (ανάλογα με την τουριστική περιοχή) το καλοκαίρι ή το χειμώνα.

Οι περιοχές που κατά κύριο λόγο υιοθετούν αυτό το πρότυπο έχουν πλούσιους περιβαλλοντικούς και πολιτισμικούς πόρους, και σταδιακά μετατρέπονται σε θέρετρα τουρισμού της καλοκαιρινής ή της χειμερινής περιόδου με συγκροτημένη διαφημιστική εικόνα και προβολή σε εθνικό ή διεθνές επίπεδο.

Σήμερα, όταν γίνεται λόγος για μαζικό τουρισμό και για τις δυσμενείς επιδράσεις του, αφορά πρώτιστος το μαζικό παράκτιο τουρισμό και τις ανησυχητικές διαστάσεις που έχει πάρει σε ορισμένους παράκτιους τουριστικούς προορισμούς. Η Ελλάδα θεωρείται κατεξοχήν παράκτιος τουριστικός προορισμός λόγω των γεωγραφικών και κλιματολογικών της χαρακτηριστικών. Ως χερσόνησος και σαν νησιωτική χώρα διαθέτει ακτές μήκους πάνω από 15 χιλιάδες χιλιόμετρα, δηλαδή το 1/3 περίπου των ακτών ολόκληρης της Μεσογείου που έχουν μήκος 46 χιλιάδες χιλιόμετρα. Περιλαμβάνει πάνω από τρεις χιλιάδες νησιά, πλήθος όρμων και κόλπων, και εύκρατο κλίμα. Τα παραπάνω χαρακτηριστικά, συνδυαζόμενα με την ευκολία των συγκοινωνιών από και προς τις χώρες της Ευρώπης και τη γενικότερη τουριστική υποδομή, καθιστούν την Ελλάδα¹ ιδανικό τόπο παράκτιου τουρισμού.

Η πορεία ανάπτυξης και γεωγραφικής εξάπλωσης του τουρισμού μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο βασίστηκε και προωθήθηκε τόσο από τις ιδιαίτερες οικονομικοκοινωνικές συνθήκες όσο και από τους διάφορους οργανισμούς, με κύριο επιχείρημα τα αναπτυξιακά και οικονομικά οφέλη στις περιοχές - χώρες υποδοχής. Η αρχική εκτίμηση υπήρξε ιδιαίτερα θετική όσον αφορά την αύξηση των εισοδημάτων και της απασχόλησης, καθώς και τις ευεργετικές επιδράσεις στους λοιπούς κλάδους της οικονομίας.

Ωστόσο, σύντομα άρχισαν να διαφαίνονται και τα πρώτα αρνητικά σημάδια που συνεπάγεται η ραγδαία και ανεξέλεγκτη τουριστική ανάπτυξη. Με άλλα λόγια, παρατηρήθηκε ότι:

- Τα οικονομικά οφέλη από τον τουρισμό συνδέονται σταδιακά με τη συνεχή μαζικοποίηση και τυποποίηση των υπηρεσιών, γεγονός που ωφελεί τις ιδιωτικές εταιρίες του κλάδου και όχι τις τοπικές τουριστικές επιχειρήσεις. Συνεπώς, διαμορφώνεται σταδιακά μια εικόνα βιομηχανοποιημένης και απρόσωπης παραγωγής τουριστικών υπηρεσιών που οδηγεί με τη σειρά της σε μείωση των αφίξεων, σε στασιμότητα των επενδύσεων, σε κοινωνικές τριβές και εντάσεις.
- Σε οικονομικό επίπεδο, η θετική επίδραση του τουρισμού αμφισβητείται τόσο σε όρους απασχόλησης (ανειδίκευτη και περιστασιακή

---

¹ Κάθε χρόνο φιλοξενούνται στην Ελλάδα πάνω από δέκα εκατομμύρια τουρίστες.

εργασία) όσο και σε όρους ποιότητας των παρεχομένων τουριστικών υπηρεσιών.

- Άρχισαν να εμφανίζονται έντονα περιβαλλοντικά προβλήματα και φαινόμενα κοινωνικής παθογένειας, με συνέπεια πολλές τουριστικές περιοχές να περιθωριοποιούνται και να υποβαθμίζονται σε κοινωνικό και περιβαλλοντικό επίπεδο.

- Η επιβολή στον παγκόσμιο χώρο ενός πανομοιότυπου τύπου τουριστικής ανάπτυξης με κοινά χαρακτηριστικά στην προσφορά τουριστικών υπηρεσιών και αγαθών προκαλεί μείωση των κερδών σε πολλές παραδοσιακές περιοχές υποδοχής τουριστών.

Γίνεται πλέον αντιληπτό ότι η παραδοσιακή μορφή του μαζικού τουρισμού, που τόσο άνησε κατά τις τελευταίες δεκαετίες, μοιάζει να έχει αρχίσει να εγκαταλείπεται προς όφελος κάποιων άλλων μορφών που ικανοποιούν σε μεγαλύτερο βαθμό ανάγκες ή επιθυμίες του σύγχρονου ανθρώπου, πέρα από την απλή τάση για φυγή, αλλαγή παραστάσεων και αναψυχή. Οι άνθρωποι, εκτός του ότι διαθέτουν όλο και περισσότερο χρόνο, φαίνεται συνάμα να επενδύουν όλο και πιο μεγάλο τμήμα του προϋπολογισμού τους προς όφελος της κατηγορίας του τουρισμού, που συνήθως χαρακτηρίζεται ως ποιοτικός. Για αυτό το λόγο υπήρξε η ανάπτυξη των ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού.

Ειδικές και Εναλλακτικές μορφές Τουρισμού

Η έννοια της αειφόρου – βιώσιμης ανάπτυξης

Ο Παγκόσμιος Οργανισμός Τουρισμού κατόρθωσε να ορίσει τη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη ως εκείνο το είδος της ανάπτυξης το οποίο:

“ικανοποιεί τις ανάγκες των τουριστών και των περιοχών υποδοχής στο παρόν, ενώ προστατεύει και αυξάνει τις ευκαιρίες για το μέλλον. Θεωρείται ότι οδηγεί στη διαχείριση όλων των πόρων με ένα τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορούν να επιτυγχάνονται οι οικονομικές, κοινωνικές και αισθητικές ανάγκες, ενώ διατηρεί την πολιτιστική

ακεραιότητα, τις σημαντικές οικολογικές διαδικασίες, τη βιολογική ποικιλότητα και το σύστημα υποστήριξης της ζωής”.

Με άλλα λόγια, επιδιώκεται η ισόρροπη πραγμάτωση τριών επιμέρους στόχων:

α) Της **οικονομικής αποτελεσματικότητας** (economic efficiency), σύμφωνα με την οποία πρέπει να εξασφαλισθεί ότι η ανάπτυξη είναι οικονομικά αποδοτική, συνεισφέρει στη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου του ντόπιου πληθυσμού και στη διαχείριση των πλουτοπαραγωγικών πόρων, εξασφαλίζοντας τη μακροβιότητα και τη διατήρησή τους για τις μελλοντικές γενεές.

β) Της **κοινωνικής ισότητας και δικαιοσύνης** (social equity) με την ανάπτυξη να οδηγεί στην αύξηση του ελέγχου των πλουτοπαραγωγικών πόρων από τον ντόπιο πληθυσμό, συνεισφέροντας στη διατήρηση της κουλτούρας και του πολιτισμού, καθώς και στην ενδυνάμωση της ταυτότητας της κοινωνίας.

γ) Της **ουσιαστικής προστασίας του περιβάλλοντος** (environmental conservation) κατά την οποία η αναπτυξιακή διαδικασία πρέπει να βρίσκεται σε σύμπνοια με τους φυσικούς πόρους της κάθε περιοχής και τη συντήρηση της οικολογίας της.

Η αειφόρος ανάπτυξη είναι μια διαδικασία αλλαγής που δίνει ιδιαίτερη έμφαση στη διατήρηση των πόρων που διαθέτει μια περιοχή και σέβεται τις ανάγκες των μελλοντικών γενεών. Επίσης, αυξάνεται η προσοχή στις ανθρώπινες φιλοδοξίες για επιτεύγματα που συνεισφέρουν στην καλύτερευση της ποιότητας της ζωής, κυρίως στην αναβάθμιση του επιπέδου διαβίωσης των ανθρώπων, στις μεγαλύτερες καταναλωτικές επιλογές, στην ασφάλεια και στις αυξανόμενες ευκαιρίες για δυνατότητα διακοπών. Σε όποιο σημείο οι κυρίαρχες αυτές ανάγκες του ανθρώπου παραμένουν ανικανοποίητες, η αειφόρος ανάπτυξη απαιτεί οικονομική αναζωογόνηση, ως όπλο κατά του πολέμου της φτώχειας και της υπανάπτυξης. Μόνο μέσω της οικονομικής ανάπτυξης και με γνώμονα την προϋπόθεση της αύξησης της

παραγωγής και της διαβεβαίωσης των ίσων ευκαιριών για όλους, η αξιότητα εξομάλυνσης της φτώχειας και της επιτυχούς επίλυσης των περιβαλλοντολογικών απειλών μπορούν πραγματοποιηθούν.

Από την παραπάνω ανασκόπηση γίνεται έκδηλο, ότι η αειφορία χρειάζεται την οικονομική, την οικολογική και τη κοινωνικο-πολιτιστική αναζωογόνηση για την καλύτερευση του ανθρώπινου βίου και τη διατήρηση των πόρων, που όλα αυτά προϋποθέτουν την ανάπτυξη. Συνεπώς, οι δύο έννοιες αειφορία και ανάπτυξη δεν είναι αλληλοσυγκρουόμενες, αλλά η μια συμπληρώνει την άλλη με απαραίτητη προϋπόθεση τη συνύπαρξή τους για την επίτευξη της σωστής και αποδοτικής λειτουργίας τους.

Η ανάπτυξη των ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού αποτελεί ένα από τα κύρια πεδία ερευνητικού ενδιαφέροντος της κοινωνιολογίας του τουρισμού. Δύο από τα κύρια θεματικά πεδία είναι α) η διαμόρφωση ενός νέου προτύπου ταξιδιού – μέσω της ανάπτυξης των ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού το οποίο έρχεται σε αντίθεση με το πρότυπο του μαζικού τουρισμού και β) τα κίνητρα έλξης των τουριστών που σχετίζονται με τις μελλοντικές τάσεις στο φαινόμενο τουρισμός.

Εναλλακτικά και αειφορικά πρότυπα τουριστικής ανάπτυξης

Στον πίνακα 1 παρουσιάζονται συνοπτικά τα πρότυπα τουριστικής ανάπτυξης. Η ανάλυσή θα εστιαστεί στο πρότυπο 3, δηλαδή αυτό του βιώσιμου τουρισμού με χρήση ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού, με εστίαση στον αγροτουρισμό.

Πίνακας 1: Πρότυπα Τουριστικής Ανάπτυξης

Πρότυπα Τουριστικής Ανάπτυξης					
1	2	3	4	5	6
Οργανωμένου μαζικού τουρισμού διακοπών καλοκαιρινής ή χειμερινής περιόδου	Ενταγμένο στο τοπικό αναπτυξιακό πλαίσιο, π. χ. αστικός τουρισμός, τουρισμός υπαίθρου	Βιώσιμου τουρισμού με χρήση ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού	Τουριστικής ανάπτυξης σε θύλακες, π. χ. τουριστικά χωριά, θεματικά πάρκα κ.α.	Παραθεριστικό σε περιοχές με μεγάλο αριθμό διαφόρων τύπων παραθεριστικών κατοικιών	Εναλλακτικού τουρισμού με έμφαση σε μία ή περισσότερες εναλλακτικές μορφές του τουρισμού

Πηγή : Κοκκώσης & Τσάρτας (2001)

Οι κυρίαρχες παράμετροι της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης οι οποίες και αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία μπορεί να λάβει χώρα η απομάκρυνση από τον συμβατικό τουρισμό. Οι παράμετροι αυτοί είναι οι ακόλουθοι:

- Ειδικός σχεδιασμός της τουριστικής ανάπτυξης που θα αποσκοπεί στην ισορροπία ανάμεσα στην κοινωνία, την οικονομία και το περιβάλλον.
- Προσδιορισμός της φέρουσας ικανότητας της περιοχής. Με τον όρο *φέρουσα ικανότητα μιας τουριστικής περιοχής* εννοείται ο επιτρεπτός αριθμός των τουριστών και ο όγκος των υποδομών που η κοινωνική, οικονομική και περιβαλλοντική δομή ενός τόπου μπορεί να απορροφήσει, προκειμένου να εξασφαλίζεται η υποστήριξη των δραστηριοτήτων αναψυχής και η

προστασία της εμπειρίας των τουριστών. Με λίγα λόγια, αντικειμενικός σκοπός είναι η αναζήτηση του μέγιστου οριακού επιπέδου χρήσης των πόρων και εκτίμηση της μορφής, έντασης, κλίμακας και διάρκειας χρήσης αυτών. Πρόκειται για μια δυναμική έννοια που θέτει όρια που εάν ξεπεραστούν το συνολικό κόστος της τουριστικής δραστηριότητας δεν αντισταθμίζεται ή είναι μεγαλύτερο από το όφελος².

- Ενίσχυση όλων των μέτρων (τοπικές αναπτυξιακές πρωτοβουλίες, λειτουργικές διασυνδέσεις ανάμεσα στους διαφορετικούς κλάδους της οικονομίας, έρευνα, εκπαίδευση, "marketing") που συμβάλουν ουσιαστικά στις διαδικασίες ανατροφοδότησης της ανάπτυξης.

- Ειδικό θεσμικό πλαίσιο που θα προωθεί τις διαδικασίες της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης και την τοπική συμμετοχή. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια προβλέπεται η προώθηση μέτρων και πολιτικών, όπως η βελτίωση των περιβαλλοντικών επιδόσεων των επιχειρήσεων που εμπλέκονται στην παραγωγή του τουριστικού προϊόντος, με παράλληλη επιβολή ορίων σε ό,τι αφορά την επέκταση της τουριστικής ανάπτυξης (green tourism).

- Χρήση εκείνων των ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού με χαμηλή περιβαλλοντική όχληση που επιδιώκουν την αξιοποίηση των φυσικών και πολιτιστικών χαρακτηριστικών της περιοχής και επιτρέπουν την αύξηση της προστιθέμενης αξίας ανά τουρίστα που δημιουργείται και παραμένει στην περιοχή υποδοχής (forms of special interest tourism).

Μετά το 1980 πληθαίνουν οι προσπάθειες να προωθηθεί ένα πρότυπο τουριστικής ανάπτυξης του οποίου βασικό χαρακτηριστικό θα είναι η βιώσιμη ανάπτυξη. Οι περιοχές-στόχοι είναι κυρίως δύο, αφενός αυτές που έχουν υιοθετήσει το πρότυπο του οργανωμένου μαζικού τουρισμού και αφετέρου εκείνες που βρίσκονται στα πρώτα στάδια της ανάπτυξης τους και μπορούν με τον ανάλογο προγραμματισμό να αποκτήσουν βιώσιμα αναπτυξιακά χαρακτηριστικά.

---

² Τα όρια αυτά, ανάλογα τη περίπτωση, μπορεί να είναι πραγματικά ή επινοημένα, μπορεί να μεταβάλλονται μέσω διαφόρων προσαρμογών ή παρεμβάσεων.

Οι σημαντικές ελλείψεις που παρουσιάζει ο σχεδιασμός και προγραμματισμός της τουριστικής ανάπτυξης, ακόμη και σε αναπτυγμένες χώρες, έχει οδηγήσει στην εφαρμογή προγραμμάτων βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης με διαφορετικό βαθμό επιτυχίας. Σε άλλες περιπτώσεις το υιοθετούμενο πρότυπο έχει λίγα μόνο χαρακτηριστικά της αειφορίας, ενώ σε άλλες περιπτώσεις περισσότερα.

Η υιοθέτηση και προώθηση αυτού του προτύπου από υπερεθνικούς και εθνικούς φορείς που σχετίζονται με την τουριστική ανάπτυξη, αποτελεί σημαντική ένδειξη ότι ο αειφορικός τουρισμός σταδιακά θα επεκτείνεται στο διεθνή χώρο. Τη διαπίστωση αυτή ενισχύει και η παράλληλη δυναμική τάση ανάπτυξης των ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού που συμβάλλουν στη βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη.

Σχετικά με τις ειδικές και εναλλακτικές μορφές τουρισμού ορίζεται ότι :

1. Οι ειδικές μορφές τουρισμού χαρακτηρίζονται από την ύπαρξη ενός ειδικού και κυρίαρχου κινήτρου στη ζήτηση και από την ανάπτυξη μιας αντίστοιχης ειδικής υποδομής στις τουριστικές περιοχές που αποσκοπεί στην εξυπηρέτηση των τουριστών της κάθε ειδικής μορφής.

2. Οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού αποτελούν τμήμα των ειδικών μορφών τουρισμού και χαρακτηρίζονται επίσης από την ύπαρξη ενός κυρίαρχου ειδικού κινήτρου στη ζήτηση το οποίο συνδέεται με συγκεκριμένα θέματα όπως για παράδειγμα: φυσιολατρία, ταξίδια περιπέτειας, αθλητισμός γνωριμία με την τοπική παράδοση κ.α. Στις εναλλακτικές μορφές οι τουρίστες συχνά επιλέγουν ένα τρόπο οργάνωσης και διεξαγωγής του ταξιδιού στον οποίο κυριαρχεί η αυτονομία στις επιλογές και η περιήγηση με μικρή ή ελάχιστη χρήση υπηρεσιών οργανωμένου τουρισμού. Επιπλέον καταγράφεται η ανάπτυξη μιας ειδικής υποδομής που εξυπηρετεί τους συγκεκριμένους τουρίστες. Τέλος κοινό παρανομαστή τόσο στη ζήτηση όσο και στην προσφορά των εναλλακτικών μορφών τουρισμού αποτελεί ο σεβασμός της τοπικής κοινωνικής και περιβαλλοντικής δομής.

Ωστόσο, θα ήταν χρήσιμο να παρατηρηθεί ότι δεν υπάρχει ένας ορισμός του εναλλακτικού τουρισμού αποδεκτός σε διεθνές επίπεδο από όλους όσους με τον έναν ή άλλον τρόπο εμπλέκονται στην υπόθεση της "βιομηχανίας" του τουρισμού.

Ορισμένοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι οποιαδήποτε άλλη μορφή εκτός από το μαζικό τουρισμό αποτελεί εναλλακτικό τουρισμό, ενώ άλλοι προσπαθούν να τον ταξινομήσουν διαφοροποιώντας κυρίως τα άτομα ή τις καταστάσεις στις οποίες αναφέρεται. Υπάρχει όμως ένας αριθμός συνισταμένων του "ειδικού και εναλλακτικού τουρισμού" οι οποίες θεωρούνται γενικά αποδεκτές :

- Η πρώτη αφορά τη διαπίστωση ότι ο εναλλακτικός τουρισμός εφαρμόζεται σε εκείνες τις μορφές τουρισμού, οι οποίες δεν καταστρέφουν το περιβάλλον και δεν επιφέρουν τις αρνητικές συνέπειες που προκαλεί ο μαζικός τουρισμός στις περιοχές που αναπτύσσεται.
- Η δεύτερη αναφέρεται στη μικρής κλίμακα τουριστική ανάπτυξη που προέρχεται και οργανώνεται από τον τοπικό πληθυσμό ή τους τοπικούς φορείς (ενδογενείς ανάπτυξη) και άρα ελαχιστοποιούνται οι όποιες κοινωνικές και πολιτισμικές επιπτώσεις.
- Η τρίτη σχετίζει τις ειδικές μορφές με τη μη εκμετάλλευση του τοπικού πληθυσμού. Συγκεκριμένα, τα οικονομικά οφέλη από τις τουριστικές δραστηριότητες διοχετεύονται, κατά βάση, προς τους μόνιμους κατοίκους της τουριστικής περιοχής.
- Ο τουρισμός που δεν καταστρέφει την πολιτισμική ιδιαιτερότητα της κοινωνίας υποδοχής συνήθως ονομάζεται εναλλακτικός διότι, εκτός των άλλων, προσπαθεί ενεργά να ενθαρρύνει το σεβασμό προς την πολιτισμική πραγματικότητα διαμέσου της εκπαίδευσης, της επιμόρφωσης και γενικότερα των οργανωμένων εκδηλώσεων και "συναντήσεων".

Συνεπακόλουθα, θα ήταν χρήσιμο να επισημανθεί πως για την επιμέρους διάκριση των ειδικών και εναλλακτικών μορφών τουρισμού παρουσιάζονται διαφορετικές προσεγγίσεις στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία που αναφέρονται σε διαφορετικά κριτήρια κατηγοριοποίησης, τυπολογίας και εναλλακτικότητας. Επίσης, παρατηρείται μια εκτεταμένη σύγχυση μεταξύ κατηγοριοποίησης και τυπολογίας, ανάμεσα σε ένα τουριστικό δόγμα και κάποια μορφή τουρισμού, μεταξύ μιας παλαιάς

και μιας νέας τυπολογίας. Το γεγονός αυτό οφείλεται στη φύση του ίδιου του τουρισμού, το οποίο είναι μια πολυσύνθετη και πολυδιάστατη ανθρώπινη δραστηριότητα με ένα πλήθος καθοριστικών παραγόντων και με σχέσεις αλληλεξάρτησης με το οικονομικό, φυσικό, κοινωνικό, πολιτιστικό και ανθρωπογενές περιβάλλον. Με άλλα λόγια, αποτελεί ένα δυναμικό φαινόμενο που βρίσκεται σε συνεχή εξέλιξη και άρα δίνει τη δυνατότητα στους εκάστοτε αναλυτές του για ξεχωριστές κάθε φορά εκτιμήσεις του ρόλου και της χρησιμότητας του.

Αγροτουρισμός

Ορισμός – Ιστορική Αναδρομή

Ο αγροτουρισμός, μια από τις πλέον συζητημένες στρατηγικές ανάπτυξης των μειονεκτικών αγροτικών περιφερειών της Ε.Ε., παρά τα αναμφισβήτητα περιβαλλοντικά, ιστορικά, πολιτιστικά πλεονεκτήματά τους, υστερεί στο μεσογειακό Νότο σε σχέση με τη Βόρεια Ευρώπη, τόσο σε ποσοστιαία συμμετοχή των γεωργικών εκμεταλλεύσεων σ' αυτόν, όσο και σε ποικιλία προσφερόμενων υπηρεσιών.

Σε χώρες με μακρά αγροτουριστική παράδοση, όπως η Σουηδία και η Ελβετία, οι γεωργικές εκμεταλλεύσεις που ασχολούνται με τον αγροτουρισμό φθάνουν το 20% του συνόλου, στην Αυστρία το 10%, στο Ηνωμένο Βασίλειο το 8%, λιγότερο στη Γαλλία, της τάξης του 2%, μόνο 0,5% στην Ισπανία, ενώ στην Ελλάδα και την Πορτογαλία οι εκμεταλλεύσεις αυτές είναι εντελώς περιθωριακές

Αλλά και αυτές οι ίδιες οι δράσεις και το εύρος του προσφερόμενου αγροτουριστικού προϊόντος στην Ευρωπαϊκή ύπαιθρο ποικίλλουν και εμπλουτίζονται σημαντικά τα τελευταία χρόνια στην προσπάθεια των τοπικών φορέων και των ίδιων των αγροτών να εκμεταλλευτούν τους τοπικούς πόρους (φυσικό περιβάλλον, αγροτικό τοπίο, παραδοσιακή αρχιτεκτονική, πολιτισμική κληρονομιά) και να αυξήσουν κατ' αυτόν τον τρόπο τα εισοδήματά τους. Στη Γαλλία, για παράδειγμα, οι αγροτουριστικές μονάδες παρέχουν όλο και περισσότερο υπηρεσίες ελεύθερου χρόνου- ψυχαγωγίας- αθλητισμού (ψάρεμα, κυνήγι, ποδήλατο, ιππασία, κλπ), καθώς και παιδαγωγικές- κοινωνικές (*fermes pedagogiques*) πέρα από την απλή διαμονή (*gite rural, chambre d'hote*) και εστίαση (*table d'hote, ferme auberge, gouter a la*

ferme), ενώ μπορεί να απευθύνονται σε ειδική πελατεία, όπως παιδιά, τρίτη ηλικία, άτομα με ειδικές ανάγκες, γκρουπ κοινωνικού τουρισμού.

Στην Ελλάδα παρατηρείται καταρχήν μια σύγχυση όσον αφορά σ' αυτήν την ίδια την έννοια και το περιεχόμενο του αγροτουρισμού³ και πολύ περισσότερο τον προσδιορισμό από τους αρμόδιους φορείς (Υπ.Γεωργίας, ΕΟΤ, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση, τοπικές αναπτυξιακές εταιρείες) του *αγροτουριστικού προϊόντος*⁴.

Η πρώτη συγκροτημένη προσπάθεια εφαρμογής κάποιου αγροτουριστικού προγράμματος στην Ελλάδα ήταν η δημιουργία των γυναικείων συνεταιρισμών το 1984 με πρωτοβουλία του Συμβουλίου Ισότητας των Δύο Φύλων⁵. Βέβαια, η δημιουργία των γυναικείων συνεταιρισμών απέβλεπε πρώτιστα στην κοινωνικο-οικονομική χειραφέτηση των αγροτισσών και όχι τόσο στη συνολική ανάδειξη των τοπικών πόρων και οικονομιών.

Ο αγροτικός τουρισμός ή αγροτουρισμός αναφέρεται στις δραστηριότητες υπαίθριας αναψυχής και τουρισμού που αναπτύσσονται στον αγροτικό χώρο και εντάσσονται στο πλαίσιο του αγροτικού περιβάλλοντος και της αγροτικής ζωής. Συγκεκριμένα, αναφέρεται σε μορφές τουριστικών δραστηριοτήτων που εντάσσονται οργανικά και αρμονικά στον αγροτικό χώρο και είναι συμπληρωματικές ή δεν έρχονται σε σύγκρουση με άλλες δραστηριότητες. Η λογική του έγκειται στην επιθυμία του επισκέπτη να απομακρυνθεί από το αστικό κέντρο στο οποίο συνήθως

---

³ Ο *Αγροτουρισμός* (agritourism/ agritourisme) αναφέρεται στο σύνολο των τουριστικών υπηρεσιών (διαμονή, εστίαση και δραστηριότητες αναψυχής) που προσφέρονται από τις γεωργικές εκμεταλλεύσεις, οικογενειακής συνήθως μορφής, οι οποίες διατηρούν την γεωργία ως κύριο επάγγελμα ή σε ορισμένες περιπτώσεις δευτερεύον. Δεν πρέπει να συγχέεται με τον *αγροτικό τουρισμό* του οποίου αποτελεί μέρος μαζί με άλλες εναλλακτικές μορφές τουρισμού, όπως ο οικολογικός, ο περιβαλλοντικός, ο ιαματικός, ο τουρισμός περιπέτειας κλπ (Bazin και Roux, 1998). Στην Ελλάδα, εκτός του όρου αγροτουρισμός εφαρμόζεται και ο όρος αγροτουρισμός ή τουρισμός υπαίθρου οποίος αναφέρεται σε όλες τις τουριστικές δραστηριότητες μικρής κλίμακας που αναπτύσσονται στον αγροτικό χώρο και με αυτές ασχολούνται οι κάτοικοι της αγροτικής υπαίθρου ανεξάρτητα με το εάν η κύρια απασχόλησή τους είναι στον πρωτογενή τομέα.

⁴ Το *αγροτουριστικό προϊόν*, εκτός από τις συγκεκριμένες προσφερόμενες αγροτουριστικές υπηρεσίες και τα τοπικά προϊόντα, ενσωματώνει και ολόκληρη την “εικόνα” της περιοχής, έτσι όπως καταγράφεται στο αγροτικό τοπίο, τους τρόπους ζωής και τον πολιτισμό της. Απευθύνεται σε άτομα με ειδικά ενδιαφέροντα που επιλέγουν τον τόπο και τρόπο διακοπών τους με βάση αυτά, συμμετέχοντας ενεργά στις συγκεκριμένες δραστηριότητες που προσφέρονται.

⁵ Οι τέσσερις πρώτοι γυναικείοι συνεταιρισμοί που ιδρύθηκαν ήταν στην Πέτρα Λέσβου, τα Αμπελάκια, την Αράχωβα και τα Μαστιχοχώρια Χίου.

διαμένει και να βρεθεί στην ύπαιθρο, προκειμένου να απολαύσει τις χαρές της, τον καθαρό αέρα, την ηρεμία, να μοιραστεί τις συνήθειες και τις εμπειρίες του με τους ανθρώπους της. Σύμφωνα με τη διεθνή πρακτική και εμπειρία, ο αγροτικός τουρισμός διακρίνεται σε δυο βασικές μορφές και συγκεκριμένα :

- Σε εκείνη που καλύπτει υποδοχή και φιλοξενία τουριστών σε αγροκτήματα, όπου οι φιλοξενούμενοι συμμετέχουν γενικότερα στην αγροτική ζωή. Η μορφή αυτή είναι ευρύτερα γνωστή ως “διακοπές αγροικιών”.
- Σε εκείνη που αφορά στη δημιουργία τουριστικών καταλυμάτων και ενοικιαζόμενων δωματίων σε εξωαστικούς μικροσυνοικισμούς, όχι απαραίτητα αγροτικού χαρακτήρα, και τη φιλοξενία τουριστών με το σύστημα “κλίνη και πρόγευμα”.

Λόγοι που οδήγησαν στον αγροτουρισμό

Ο “αγροτουρισμός” και γενικότερα η κάθε μορφής εναλλακτικός τουρισμός στην ύπαιθρο όπως και η “αιφόρος” ανάπτυξη είναι έννοιες που συζητήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν ευρύτατα τα τελευταία χρόνια, γιατί προσπαθούν να δώσουν νέες προσεγγίσεις στο ζήτημα της “τοπικής” ή “εκ των κάτω” ανάπτυξης. Οι διάφορες μορφές εναλλακτικού τουρισμού στην ύπαιθρο, μεταξύ των οποίων ο αγροτουρισμός, προέκυψαν από μια διπλή αναγκαιότητα. Η πρώτη αφορά στην ανάγκη των κατοίκων των αστικών κέντρων να επανασυνδεθούν με τη φύση και τον αγροτικό πολιτισμό γενικότερα. Η δεύτερη αφορά στους αγρότες, οι οποίοι αναζητούν συμπληρωματικά προς το γεωργικό εισοδήματα, δεδομένης της κρίσης και της αβεβαιότητας στο γεωργικό τομέα. Με οποιαδήποτε μορφή και αν εμφανίζεται πρόκειται για τουρισμό “ενός τόπου” με την έννοια ότι αναδεικνύει τα τοπικά στοιχεία, ενώ η πρωτοβουλία και η διαχείρισή του ανήκει στις τοπικές κοινότητες ⁶.

---

⁶ Είναι τοπικός σε πέντε επίπεδα: α) ξεκινά από την ιδιωτική πρωτοβουλία, β) η διαχείρισή του γίνεται από τους τοπικούς φορείς, γ) οι επιπτώσεις του περιορίζονται ως επί το πλείστον σε τοπική κλίμακα, δ) σημαδεύεται από ένα τοπικό τοπίο, ε) στοχεύει στην αξιοποίηση της τοπικής παράδοσης και πολιτισμού.

Ο αγροτουρισμός, ειδικότερα, έχει την ιδιομορφία να διασυνδέει άμεσα και ενεργά την τουριστική δραστηριότητα με τη γεωργική εκμετάλλευση, τα προϊόντα της και την αγροτική κληρονομιά γενικότερα. Κατ' αυτή την έννοια θεωρείται ως μια από τις κατεξοχήν δραστηριότητες που προωθεί την αγροτική ανάπτυξη και είναι συμβατή με την έννοια της “αιιφορίας”.

Και αυτό, γιατί συμβάλλει στην οικονομική ενεργοποίηση των αγροτικών ζωνών χωρίς να ανταγωνίζεται τους φυσικούς ή τους ανθρώπινους πόρους. Είναι δηλαδή, συμβατός με τις περιβαλλοντικές, κοινωνικές και κοινοτικές αξίες επιτρέποντας τόσο στους αγρότες όσο και στους τουρίστες να απολαύσουν τις θετικές αλληλεπιδράσεις και τις κοινές εμπειρίες τους.

Αντικειμενικός και μακροχρόνιος στόχος του αγροτουρισμού, έτσι όπως καταγράφεται στην πολιτική της Ε.Ε., είναι να συμβάλλει στην αντιστροφή του κλίματος εγκατάλειψης που υπάρχει στην ύπαιθρο, εξαιτίας κυρίως της συρρίκνωσης της γεωργίας, και στη συνέχεια, στη δημιουργία ευνοϊκότερων συνθηκών για την ανάπτυξη νέων οικονομικών δραστηριοτήτων. Μέσα από την κινητοποίηση των τοπικών πόρων (ανθρώπινων, φυσικών, χρηματικών) επιχειρείται να τεθεί σε λειτουργία ένας μηχανισμός ενδογενούς ανάπτυξης μέσα από ένα συνολικό σχέδιο.

Ιδιαιτερότητες και περιορισμοί του αγροτουρισμού σε αγροτικές και οικογενειακές μονάδες

Ο τουρισμός θεωρείται σχεδόν εκ προοιμίου ως “μια φυσική οδός προς την ανάπτυξη των αγροτικών περιοχών της Ευρώπης, ιδίως των περισσότερο μειονεκτικών”. Ο αγροτουρισμός ανταποκρίνεται στην οικονομική λογική ανάπτυξης μικρών επιχειρήσεων παροχής υπηρεσιών αναψυχής στον αγροτικό χώρο, που όμως έρχεται σχεδόν σε ρήξη με την κυρίαρχη γεωργική επαγγελματική ταυτότητα των αγροτών .

Κατ' αυτήν την έννοια ο αγροτουρισμός ως επαγγελματικός κλάδος παροχής υπηρεσιών, και μάλιστα εξειδικευμένων, συναντά δυσκολίες στην εφαρμογή του. Καταρχήν, είναι δύσκολο για τους γεωργούς να αναπτύξουν δραστηριότητες σε τομείς που δεν διαθέτουν παραδοσιακά την απαραίτητη εμπειρία και να γίνουν διαχειριστές μιας μικρής πολυδραστήριας και καινοτόμου γι' αυτούς επιχείρησης.

Αυτό θα σήμαινε για τους αρχηγούς των γεωργικών εκμεταλλεύσεων μια ριζική κοινωνικο-επαγγελματική μεταστροφή περνώντας από τον χειρισμό τεχνικών μεθόδων γεωργικής παραγωγής σ'ενα επάγγελμα που απαιτεί κοινωνικό άνοιγμα και κατάλληλες υποδομές που θα ανταποκρίνονται στην αγροτουριστική ζήτηση. Οι γεωργοί και οι άλλοι εμπλεκόμενοι αγροτικοί φορείς έχουν ανάγκη από χρόνο για να αποδεχθούν, καταρτισθούν και τελικά υιοθετήσουν τις τεχνικές και οργανωτικές καινοτομίες που προϋποθέτει η υλοποίηση των αγροτουριστικών προγραμμάτων. Αυτή η επαγγελματική “υπέρβαση” και η ικανότητα τεχνικής και κοινωνικής προσαρμογής είναι βέβαια πολύ περισσότερο δύσκολες στις απομονωμένες ορεινές και μειονεκτικές αγροτικές ζώνες, που αποτελούν και τις περιοχές-στόχους σε προτεραιότητα ανάπτυξης.

Πέρα όμως από αυτή τη γενική παρατήρηση, που αγγίζει το σύνολο των αγροτικών ζωνών, οι ιδιαιτερότητες του μεσογειακού κόσμου αναφορικά με τις αγροτικές δομές και την κοινωνικο-οικονομική εξέλιξη των αγροτικών περιοχών μπορούν να ερμηνεύσουν τις δυνατότητες και τους περιορισμούς της αγροτουριστικής ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη απέναντι στο κατεστημένο πρότυπο και τις εμπειρίες της ΒΔ Ευρώπης . Ειδικότερα:

✎ Στο επίπεδο των αγροτικών δομών, στη Μεσόγειο δεν συναντάμε το πρότυπο της “απομονωμένης φάρμας” που ενσωματώνει το χώρο εργασίας (γεωργική γη, σταβλικές και άλλες εγκαταστάσεις) μαζί με το χώρο κατοικίας της αγροτικής οικογένειας, όπως αυτό συμβαίνει συνήθως στον ευρωπαϊκό Βορρά.

Στη μεσογειακή ύπαιθρο χώρα, η αγροτική κατοικία συγκεντρώνεται στον οικισμό της κοινότητας (πυρηνικό χωριό), ενώ η γεωργική εκμετάλλευση ως μονάδα παραγωγής είναι ανεξάρτητη από το χώρο κατοικίας του αρχηγού και βρίσκεται μακριά από το οικιστικό κέντρο. Έτσι η άμεση διασύνδεση της διαμονής των τουριστών στην ύπαιθρο με τις γεωργικές δραστηριότητες της οικογένειας υποδοχής δεν είναι ευδιάκριτη, όπως και η ενσωμάτωση του προσφερόμενου τουριστικού προϊόντος στην αγροτική ζωή. Φαίνεται λοιπόν δύσκολο να μπορούν να ολοκληρωθούν οι δύο αυτές διαφορετικές δραστηριότητες της εκμετάλλευσης -η παραγωγική και η παροχή τουριστικών υπηρεσιών- σ'ενα δυναμικό αγροτουριστικό προϊόν που θα ενσωματώνει την “εικόνα του τόπου”.

- ✎ Στο κοινωνικό και δημογραφικό επίπεδο, οι αγροτικές μεσογειακές ζώνες, ιδιαίτερα οι ορεινές και μειονεκτικές περιοχές, χαρακτηρίζονται από τη δημογραφική συρρίκνωση και τη γήρανση του αγροτικού πληθυσμού. Το γεγονός αυτό ερμηνεύει εν μέρει την απουσία καινοτόμων πρωτοβουλιών ή τη σχετική επιφύλαξη των αγροτών απέναντι σε νέες μορφές οικονομικών δραστηριοτήτων, όπως ο αγροτουρισμός. Ερμηνεύει, επίσης, τη δυσκολία των αγροτών να διευρύνουν την επαγγελματική τους - γεωργική- ταυτότητα προς την παροχή υπηρεσιών σε μια εξειδικευμένη πελατεία.
- ✎ Σε τεχνικο-οικονομικό επίπεδο, οι αγροτικές ζώνες των χωρών της μεσογειακής Ευρώπης υποφέρουν από την ανεπάρκεια συλλογικών υποδομών και δικτύων υπηρεσιών που θα στήριζαν και ενθάρρυναν τις τοπικές αναπτυξιακές δράσεις, όπως ο αγροτουρισμός.

Από την άλλη, στην κλίμακα της οικογενειακής μονάδας, οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις στις μειονεκτικές ζώνες δεν είναι σε θέση να επενδύσουν σε τουριστικές υποδομές και εξοπλισμό (επισκευές παραδοσιακών κτιρίων, κατασκευή νέων, οικιακός εξοπλισμός, χωρικές διευθετήσεις της γεωργικής γης κλπ) χωρίς την ουσιαστική τεχνικο-οικονομική βοήθεια από την πλευρά των δημόσιων και ιδιωτικών φορέων που εμπλέκονται. Επιπλέον, στις μεσογειακές χώρες, όπου το θεσμικό και οργανωτικό πλαίσιο στήριξης των αγροτικών εκμεταλλεύσεων είναι κατά κανόνα ανεπαρκές, οι αγρότες βρίσκονται αδύναμοι να εκσυγχρονίσουν/διαφοροποιήσουν τις δραστηριότητές τους εξαιτίας της στενότητας δικτύων πληροφόρησης και διάχυσης της τεχνικής τεχνογνωσίας σε τοπική- περιφερειακή και εθνική κλίμακα.

Ζήτηση για αγροτουρισμό

Από την πλευρά της ζήτησης αγροτουριστικών υπηρεσιών, παρατηρείται μια σχετικά χαμηλή ζήτηση στις μεσογειακές ζώνες και ιδιαίτερα για μορφές αγροτικού τουρισμού στις “αποτραβηγμένες” ενδοχώρες των αγροτικών περιφερειών.

Καταρχήν θα πρέπει να υπενθυμίσουμε ότι η σχετικά πρόσφατη αγροτική έξοδος στη Μεσόγειο και την Ελλάδα (σε σχέση με την Β.Δ. Ευρώπη που χρονολογεί από τον προηγούμενο αιώνα) και η διατήρηση των σχέσεων των κατοίκων των πόλεων με τους τόπους καταγωγής τους, τους κάνει να επιστρέφουν τακτικά στα

χωριά τους σε περιόδους διακοπών, χωρίς ουσιαστικά να έχουν χάσει την επαφή τους με τον αγροτικό κόσμο. Η κοινωνική συνοχή μέσω των συγγενικών και φιλικών σχέσεων διατηρείται ακόμα σε σημαντικό βαθμό, κατά τρόπο ώστε οι αστοί των μεγαλουπόλεων να μην νοιώθουν ακόμα πιεστική την ανάγκη να “αναζητήσουν τις ρίζες τους” ή την “αυθεντικότητα του αγροτικού κόσμου”, συχνά ωραιοποιημένη, μέσω του αγροτουρισμού.

Δεύτερον, στις μεσογειακές χώρες, η για χρόνια κυρίαρχη τάση για θερινό παραθαλάσσιο τουρισμό -τροφοδοτούμενη από τους διεθνείς τουριστικούς πράκτορες- πόλωσε το ενδιαφέρον των τουριστών τόσο των κατοίκων των μεσογειακών χωρών όσο και των αλλοδαπών προς τις παράκτιες περιοχές σε σχέση με τις εσωτερικές αγροτικές ζώνες.

Οι τεχνικο-οικονομικές και οργανωτικές αδυναμίες που προαναφέρθηκαν και η παραδοσιακή προτίμηση της τουριστικής πελατείας υπέρ του παραθαλάσσιου τουρισμού ευνοούν τελικά την εγκατάσταση του αγροτουρισμού σε περιοχές που διαθέτουν τα σχετικά συγκριτικά πλεονεκτήματα και ο τουρισμός είναι ήδη αναπτυγμένος, όπως π.χ. σε παραλιακούς οικισμούς, νησιά ή ακόμα και σε βουνά με υποδομή χειμερινών σπορ (ορεινός τουρισμός). Οι περιοχές αυτές (οι αντίστοιχες κοινότητες για την ακρίβεια) θεωρούνται κατά κανόνα αγροτικές και συχνά χαρακτηρίζονται ως μειονεκτικές στη βάση της δημογραφικής τους κατάστασης και των γεωργο-οικονομικών τους επιδόσεων, σύμφωνα με τα κριτήρια της ευρωπαϊκής νομοθεσίας. Μπορούν έτσι να επωφεληθούν των ειδικών χρηματοδοτήσεων για την ανάληψη δράσεων τοπικής ανάπτυξης, μεταξύ των οποίων και ο αγροτουρισμός. Παράλληλα στις αναπτυγμένες τουριστικά περιοχές οι αγροτουριστικές μονάδες επωφελούνται από τις υπάρχουσες συλλογικές υποδομές και υπηρεσίες, τον τουριστικό εξοπλισμό και το υπάρχον τουριστικό ρεύμα, με άλλα λόγια από τις εξωτερικές οικονομίες που δημιούργησε η προϋπάρχουσα τουριστική άνθηση.

Αυτή η άνιση χωρική κατανομή του αγροτουρισμού στη Μεσόγειο αντικατοπτρίζει τον “αποπροσανατολισμό” από τον αρχικό στόχο των τοπικών και περιφερειακών δράσεων για την κοινωνικο-οικονομική ανάκαμψη των παρηκμασμένων αγροτικών περιοχών. Ο στόχος αυτός είναι η διάχυτη ανάπτυξη στο σύνολο της εδαφικής τους επικράτειας με την ενεργοποίηση των τοπικών πόρων.

Όμοια, η αγροτουριστική εξάπλωση στις παραθαλάσσιες μεσογειακές ζώνες αναπαράγει το μέχρι σήμερα κυρίαρχο τουριστικό μοντέλο που βασίζεται στο στερεότυπο “ήλιος και θάλασσα” βάζοντας στο περιθώριο της τουριστικής κίνησης

και των επενδύσεων τις αγροτικές ζώνες. Έτσι επιβεβαιώνεται το γεγονός ότι η ανάπτυξη του αγροτουρισμού και η εδραίωση της αγροτουριστικής αντίληψης δεν μπορεί να είναι στόχος αποκλειστικά και μόνο των αγροτικών ή περιφερειακών πολιτικών για τη στήριξη των αγροτικών περιοχών. Θα πρέπει να είναι συμβατός επίσης με μια ολοκληρωμένη τουριστική πολιτική που θα αποσκοπεί στην αλλαγή των παραδοσιακών προτύπων προς ένα τουρισμό που θα βασίζεται και θα “ανακαλύπτει” τον πολιτισμό της επισκεπτόμενης περιοχής.

Καθοριστικές μεταβλητές του αγροτουρισμού

Ο αγροτουρισμός αναπτύσσεται κυρίως σε αγροτικές περιοχές και αποσκοπεί στη διασφάλιση συμπληρωματικών εισοδημάτων και στην άνοδο του βιοτικού και πολιτιστικού επιπέδου του αγροτικού κόσμου, με παραπέρα στόχο τη συγκράτηση και τη παλιννόστηση του ξενιτεμένου γηγενούς πληθυσμού, διά μέσου της αξιοποίησης των τοπικών ανθρώπινων, φυσικών, πολιτιστικών κ.λπ. "πόρων", με παροχή εξειδικευμένων υπηρεσιών οι οποίες να καλύπτουν ανάγκες των σύγχρονων ανθρώπων.

Τα οικονομικά κίνητρα εκφράζονται ως παρεμβάσεις που θα συμβάλουν στην αύξηση του αγροτικού εισοδήματος με συμπληρωματικό εισόδημα από εξωαγροτική απασχόληση. Έτσι, οι απασχολούμενοι αγρότες στους παραδοσιακούς κλάδους (γεωργία, κτηνοτροφία, αλιεία, δασοκομία κ.λπ.) μπορούν και πρέπει να αναπτύξουν παράλληλες δραστηριότητες μικρής ατομικής ή οικογενειακής ή συνεταιριστικής κλίμακας, δηλαδή να αναπτύξουν επιχειρηματικές δραστηριότητες που θα τους αποφέρουν επί πλέον εισόδημα / "κέρδος", το οποίο αποτελεί σημαντικό κίνητρο ως προς την ανάπτυξη αγροτουριστικών δραστηριοτήτων, τέτοιων που να καλύπτουν όλο το φάσμα του "κυκλώματος" της τουριστικής υποδομής και ανωδομής, όπως π.χ. είναι: οι μετακινήσεις, τα καταλύματα, η διατροφή, η ψυχαγωγία, οι άλλες ανάγκες των επισκεπτών / τουριστών.

Η ποιότητα των παρεχόμενων τουριστικών υπηρεσιών και ο τρόπος οργάνωσης της παροχής αυτών θα αποφέρει το επιδιωκόμενο "κέρδος", θα ωφελήσει τους τοπικούς πληθυσμούς πολλαπλώς, θα ανεβάσει το βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων της υπαίθρου, θα μετατρέψει ορισμένους αγρότες σε δραστήριους επιχειρηματίες, θα τονώσει τη ζωή στην ύπαιθρο.

Ο αγροτουρισμός, ως "μια μορφή τουρισμού", δεν μπορεί να αρκестεί μόνο σε "επιχειρήσεις" παροχής καταλυμάτων (δωμάτια, ξενώνες κ.λπ.) ή σε χώρους

εστίασης (εστιατόρια, ταβέρνες κ.λπ.), που, χωρίς καμιά αμφιβολία, αποτελούν τις βασικές υποδομές οι οποίες απαιτούνται για την ανάπτυξή του. Εκτός από τα καταλύματα και από το θέμα της διατροφής, ο αγροτουρισμός επιλαμβάνεται και των θεμάτων που απασχολούν τον "μαζικό τουρισμό" και την "τουριστική βιομηχανία", όπως π.χ. είναι:

- τα χιονοδρομικά κέντρα
- τα κέντρα υγιεινής διαβίωσης
- οι οικοτεχνικές / βιοτεχνικές μονάδες λαϊκής ξυλογλυπτικής
- οι οικοτεχνικές / βιοτεχνικές μονάδες λαϊκών υφαντών και κεντημάτων
- οι οικιακές / βιοτεχνικές μονάδες μεταποίησης και συσκευασίας γεωργικών προϊόντων
- οι οικιακές / βιοτεχνικές μονάδες μεταποίησης και συσκευασίας κτηνοτροφικών προϊόντων
- οι μονάδες συλλογής και συσκευασίας αρωματικών φυτών κ.ά.,

που αξιοποιεί και εκμεταλλεύεται με "οικολογική συνείδηση" και πλήρη σεβασμό στο φυσικό και στο ανθρωπογενές περιβάλλον, χωρίς πρόκληση συναφών προβλημάτων.

Το αγροτουριστικό προϊόν πρέπει να είναι προσιτό στον επισκέπτη και να τον συνδέει άμεσα με το φυσικό περιβάλλον, με την αρχιτεκτονική φυσιογνωμία και κληρονομιά, με τους ντόπιους ανθρώπους και τους κατοίκους της περιοχής, κάτι που σημαίνει ότι οι άνθρωποι της υπαίθρου αποτελούν την κατεξοχήν βάση διαμόρφωσης και ανάπτυξης του αγροτουρισμού, γι' αυτό και οι ίδιοι πρέπει:

- να παρακινήσουν τους σύγχρονους κουρασμένους ανθρώπους των πόλεων να αναζητήσουν την ησυχία και την ξεκούρασή τους στον τόπο τους, περνώντας εκεί τις διακοπές τους
- να αναδείξουν τα φυσικά και πολιτισμικά στοιχεία της περιοχής των, προσελκύνοντας επισκέπτες για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο του είκοσι τετραώρου (24ώρου) και οδηγώντας τους να επιμηκύνουν εκεί τον χρόνο των διακοπών τους
- να προσφέρουν ποιοτικά "τουριστικά προϊόντα" σε όσους ανθρώπους επιθυμούν να περάσουν καλά έστω και "μία ημέρα" ή "ένα σαββατοκύριακο" ή "ένα τριήμερο", για να τους "κερδίσουν" αργότερα στο μέλλον ως τουρίστες που θα περάσουν εκεί τον χρόνο των διακοπών τους.

Εν προκειμένω, το μάρκετινγκ (marketing) πρέπει να αναδείξει ένα και μόνο "πράγμα", ότι: Ο αγροτουρισμός προσφέρει ευχάριστες και ανθρώπινες διακοπές σε προσιτές τιμές, για όλα ανεξαιρέτως τα εισοδήματα (υψηλά, μεσαία, χαμηλά), σε εγχώριους / εσωτερικούς τουρίστες αλλά και σε αλλοδαπούς / ξένους τουρίστες, μέσα από δραστηριότητες που δεν διαταράσσουν την ισορροπία των τοπικών οικοσυστημάτων και του τοπικού φυσικού περιβάλλοντος.

Ο αγροτουρισμός στην Κρήτη. Περίπτωση Νομού Λασιθίου.

- **Ορεινά χωριά**

Τα χωριά μπορούν να προσελκύουν επισκέπτες / τουρίστες που αναζητούν τόπους ψυχαγωγίας σε δραστηριότητες όπως η ορειβασία, το κυνήγι, ο περίπατος στο δάσος, οι κτηνοτροφικές ενασχολήσεις, η τυροκομία κ.ά., ή που αναζητούν την "αεροθεραπεία" στον βουνίσιο αέρα και την "υγεία" τους, με βάση "θεραπευτικά προγράμματα" στα ορεινά ειδικά κέντρα υγείας ή στα "σανατόρια", στα οποία παρέχεται υγιεινή διατροφή, περίπατοι, γυμναστική ατμόλουτρα. Αυτά είναι:

Οι Πεύκοι: Το χωριό είναι παραδοσιακό χωριό της Κρήτης, χτισμένο αμφιθεατρικό στην πλαγιά ενός λόφου σε υψόμετρο 420 μ. με παραδοσιακά λιθόστρωτα δρομάκια. Το όνομα του, διασταυρώνεται με το ομώνυμο δέντρο αφού βρίσκεται μέσα σε μια πευκόφυτη κοιλάδα.

Το Σταυροχώρι: Απέχει 35 χλμ. από τη Σητεία και είχε 227 κατοίκους. Η εκκλησία της Θεοτόκου Πηγής στην τοποθεσία «τσοι Αποστόλους της Λυγιά» συγκεντρώνει πολλά στοιχεία για να είναι ο αναφερόμενος από τον Rantoph ναός ο οποίος όμως αναζητείται από άλλους στο Μακρύ Γιαλό Σητείας και στα Φέρμα Ιεράπετρας.

Το Σελάκανο: Ο δρόμος προς το Σελάκανο είναι γεμάτος από πρίνους και πεύκα, αγριοαχλαδιές και κατσοπρίνια, φασκομηλιές και αχιμάδες. (υπήρξε χρηματοδότηση για να αναπτυχθεί ο αγροτουρισμός στο Σελάκανο αλλά δεν έχει πραγματοποιηθεί ακόμα τίποτα.)

- **Παραδοσιακοί Οικισμοί**

Μπορεί να προσφερθεί από φθίνοντες ορεινούς και ημιορεινούς αγροτικούς οικισμούς στους οποίους η αρχιτεκτονική όψη και η πολεοδομική οργάνωσή τους πιστοποιούν μια διαχρονική κοινωνική και οικονομική οργάνωση των κατοίκων

τέτοια που έφτασε και σε υψηλά επίπεδα πολιτιστικής ανάπτυξης, στοιχεία που στο σύνολό τους συνθέτουν ένα "μνημειακό σύνολο". Οι παραδοσιακοί οικισμοί προσελκύουν τουρίστες/επισκέπτες που έχουν ανάγκη από ανάπαυση και ψυχαγωγία. Τα μνημειακά οικιστικά σύνολα των παραδοσιακών οικισμών, μπορούν να εξελιχθούν και σε αυτοδύναμα τουριστικά κέντρα, φτάνει τα σχετικά προγράμματα και οι εθνικές και κοινοτικές χρηματοδοτήσεις "να πιάσουν τόπο", με αναστηλώσεις και αναπαλαιώσεις και τήρηση της σχετικής προστατευτικής νομοθεσίας αλλά έξω από τις γραφειοκρατικές αγκυλώσεις και διαδικασίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα το παραδοσιακό ξενοδοχείο Cretan Villa: Είναι αρμονικά σχεδιασμένο με παραδοσιακά αυθεντικά στοιχεία όπως: παλιές γκραβούρες της περιοχής, παλιά αγροτικά εργαλεία, κρητικά υφαντά που αναδύουν το άρωμα μιας παλιάς ξεχασμένης περιοχής.

- **Περιοχές ιδιαίτερου φυσικού κάλλους**

Μπορεί να προσφερθεί από οικισμούς που βρίσκονται σε προνομιακές τοποθεσίες της φύσης, ήτοι σε κοντά σε δασοσκεπείς βουνοπλαγιές, κοντά σε βιότοπους, σε όχθες ποταμών και λιμνών, σε χαράδρες και φαράγγια, κοντά σε καταρράκτες ή σπηλιές, σε ηφαίστεια και απολιθωμένα δάση, κοντά σε μετέωρα και άλλους μετασχηματισμούς της φύσης κ.λπ. Η ομορφιά της φύσης, τα απλά καταλύματα και η φιλοξενία των αγροτών, αποτελούν τους καλύτερους "κράχτες" αύξησης της προσέλευσης επισκεπτών / τουριστών σε αυτούς τους οικισμούς, των οποίων τα τοπία προστατεύονται και από τον Ν. 1650/1986, ως στοιχεία της πολιτιστικής μας κληρονομιάς αλλά και για τη διασφάλιση της οικολογικής ισορροπίας:

Φαράγγι του Χα

Φαράγγι της Σαρακίνας: Δυτικά της Ιεράπετρας και σε απόσταση 20 χλμ βρίσκεται ο παραδοσιακό χωριό των Μύθων. Σε μικρή απόσταση από αυτό αρχίζει το φαράγγι της Σαρακίνας ή του Σαραντάπηχου (κατά τους ντόπιους). Κατά το μύθο ο Σαραντάπηχος (γίγαντας γιος του Δία) περνώντας από το βουνό έσκυψε να πει νερό στο ποτάμι. Η μακριά γενειάδα έσχιζε το βουνό στα δύο και δημιουργήθηκε το φαράγγι. Το φαράγγι είναι πλούσιο σε βλάστηση πουλιά και γάργαρα νερά.

Φαράγγι των Μύσων: Σπάνια γλωρίδα και πανίδα και δύο μονοπάτια, ένα εύκολο για πεζοπορία ενώ το άλλο είναι ιδανικό για εκείνους που αρέσει το σκαρφάλωμα και η περισσότερη περιπέτεια.

Πευκιανό Φαράγγι: Η βατότητα του φαραγγιού έχει αποκατασταθεί μέσω του προγράμματος LEADER και έχουν γίνει διακριτικές παρεμβάσεις (αναπαυτήρια,

πέτρινες βρύσες). Μικρό φαράγγι στη νότια ακτή της Κρήτης μεταξύ του χωριού Πεύκοι και του τουριστικού θερέτρου Μακρύ Γιαλού. Στην αρχή το μονοπάτι δεν προχωράει μέσα στο φαράγγι αλλά πάνω από αυτό κατά μήκος του και μετά από 700 – 800 μέτρα περίπου κατηφορίζει για να καταλήξει στην κοίτη του φαραγγιού. Η ομορφιά είναι μοναδική διότι βρίσκεται σε δάσος πεύκων και το πράσινο του πεύκου θα το έχετε συνέχεια μπροστά σας.

Φαράγγι του Κάψα: Μήκος φαραγγιού 4,5 χλμ. Διάρκεια πορείας 2 ώρες. Απέχει 9 χλμ από τον Μακρύ Γιαλό και 35 χλμ από τη Σητεία και ξεκινά δίπλα από το γνωστό μοναστήρι του Καψά.

Επίσης εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα φαράγγια Αδριανός, Χοχλακιές, Κριτσά, Πεύκοι, Κουτσουράς, Χαμέτουλο

- **Δάση**

Τα δάση, ως τοπία και φυσικά οικοσυστήματα και ως χώροι ανθρώπινης δραστηριότητας, προστατεύτηκαν κατά το παρελθόν πλημμελώς, όπως πλημμελώς προστατεύονται και σήμερα παρ' όλο το αυστηρό θεσμικό πλαίσιο, γεγονός που οδήγησε στη μείωση των δασοσκεπών εκτάσεων, κυρίως:

- ο λόγω πυρκαγιών από εμπρησμούς ή από εγκληματική αμέλεια,
- ο λόγω παράνομης εκχέρσωσής τους για γεωργική και κτηνοτροφική χρήση,
- ο λόγω παράνομης οικοπεδοποίησης για δεύτερη παραθεριστική κατοικία,
- ο λόγω παράνομης ιδιοποίησης των περιαστικών δασών και εκείνων των τουριστικών περιοχών.

Η έλλειψη "δασικού κτηματολογίου" και η εύκολη καταπάτηση των δασικών εκτάσεων (χωρίς κάποια έννομη συνέπεια), η κοινωνική αδράνεια και απάθεια για την φύλαξη και προστασία των δασών, συνετέλεσαν σημαντικά στο να μην εφαρμόζονται οι "δασικοί νόμοι" και στο να μειωθούν σε σημαντικό βαθμό οι δασοσκεπείς εκτάσεις της χώρας μας.

Η δημιουργία Τοπικών, Περιφερειακών και Εθνικών Πάρκων, με διοικητικούς και παραγωγικούς μηχανισμούς υποστήριξης και προστασίας του δημόσιου χαρακτήρα τους, μπορεί και πρέπει να αποτελέσει την ορθή κίνηση αξιοποίησης του δάσους: ως φυσικού πόρου, ως τόπου αναψυχής, όπου σε αυτά τα πάρκα μπορούν να εγκατασταθούν "σταθμοί", "περίπτερα", "ζωολογικοί κήποι", "βοτανικοί κήποι", "παραδοσιακά καλυβοχώρια" κ.ά.

Δηλαδή, μέσα στο δάσος μπορούν να αναπτυχθούν δραστηριότητες που δεν θα βλάψουν τον δασικό χαρακτήρα του "αγροτικού τοπίου". Επίσης, η συστηματική και επιστημονική μελέτη των δασικών – οικολογικών συστημάτων, μπορεί και πρέπει να αναζητήσει και να αναδείξει τους πυρήνες των σπάνιων οικολογικών και των εξαιρετου φυσικού κάλλους στοιχείων, όπως είναι π.χ.: οι εθνικοί δρυμοί, οι ορεινές "δρακολίμενες", τα δάση των Κέδρων, τα δάση οξιάς ή βελανιδιάς, οι περιοχές προστασίας άγριων ζώων κ.λπ. Στην ευρύτερη περιοχή έχουμε: *Το Κεδρόδασος στο νησί της Χρυσής, Το δάσος του Σελάκανου*: Βρίσκεται στις Μάλλες βορειοδυτικά της Ιεράπετρας

- **Τα Μοναστήρια**

Το μοναστήρι της Παναγιάς της Φανερωμένης βρίσκεται περίπου 17 χιλιόμετρα από την Ιεράπετρα, το μοναστήρι της Παναγιάς της Εξακουστής περίπου 20 χιλιόμετρα από την Ιεράπετρα, η Μονή Βρυομένης, ο Αγιασμένος, το Άξιον Εστί, το μοναστήρι του Αγίου Γιάννη του Καυά, το οποίο βρίσκεται μετά το Μακρύ Γιαλό

- **Φυσιολατρικές διαδρομές**

Απαραίτητος συντελεστής ενός αγροτουριστικού πακέτου μεταξύ άλλων είναι και η ανάδειξη, η παρουσίαση με όσο το δυνατό αποτελεσματικότερο τρόπο ειδικών διαδρομών και περιπάτων στην ενδοχώρα. Στα πλαίσια των ειδικών αυτών διαδρομών για την ευρύτερη περιοχή της Ιεράπετρας έχουμε: το Σελέκανο, το Καθαρό, τις πηγές Βόινα και Αχλάδα στην Κριτσά, το παλιό Τυροκομείο στον Κάτω Λούμα, τον Τίμιο Σταυρό στο Καλό Χωριό, τις μινωικές αρχαιότητες του Βρόκαστρου στο Καλό Χωριό, τον Φάρο του Αγίου Ιωάννη, τους νερόμυλους στα Μουλιανά, τη διαδρομή των μελισσών στον Κρούστα, τους ελαιώνες γύρω από την Κριτσά, το Λιμνάκαρο στο Οροπέδιο Λασιθίου, κ.α.

- **Ψαροχώρια**

Μπορεί να προσφερθεί μόνον από παραθαλάσσιους και νησιωτικούς οικισμούς, σε όσους θέλουν να έχουν επαφή με τη ζωή των ψαράδων-αγροτών και με τις θαλάσσιες ψυχαγωγικές δραστηριότητες. Τα απλά χωριάτικα καταλύματα, η φιλοξενία και η ευγένεια των απλών ανθρώπων αυτών των οικισμών και η επαφή των τουριστών / επισκεπτών με δραστηριότητες της θάλασσας (π.χ. νυχτερινό ψάρεμα κ.ά.) αποτελούν τους σπουδαιότερους παράγοντες προσέλκυσης των ανθρώπων που επιθυμούν να ζήσουν γαλήνιες διακοπές, σαν "αναχωρητές" και "Ροβινσώνες",

θεραπευόμενοι από τα άγχη και τις πιέσεις της σύγχρονης ζωής στην πόλη. Τα χωριά που διαθέτουν αυτά τα προσόντα και υπάρχουν προοπτικές ανάδειξής των είναι τα Μύρτος και Μακρύς Γιαλός.

- **Αγροτουριστικά χωριά**

Αναφερόμαστε σε αγροτικούς οικισμούς και παρέχουν καθαρά "αγροτουριστικές υπηρεσίες", όπως κυνήγι, πεζοπορία, ορειβασία, και αναφερόμαστε στα αγροτουριστικά χωριά" Σελάκανο, Θρυπτή και Άγιος Στέφανος. Στον αγροτικό χώρο μπορεί να διακρίνει κανείς, ακόμα και σήμερα, να πραγματώνονται παραγωγικές διαδικασίες παραδοσιακής μορφής, κυρίως στις ορεινές περιοχές, αλλά και σύγχρονες τεχνικές καλλιέργειας, κυρίως στις πεδινές περιοχές. Αυτές οι διαδικασίες, όμως, έχουν έναν πολιτιστικό χαρακτήρα, τον οποίο και θα διερευνήσουμε ανά παραγωγική δραστηριότητα.

Σε ορισμένες περιοχές του Νομού οι αγροτικοί οικισμοί και οι αγροτικές εκμεταλλεύσεις διατηρούν πολλά από τα παραδοσιακά τους χαρακτηριστικά, όπως είναι π.χ.: οι αναβαθμίδες –γνωστές ως "πεζούλες"– οι "αυλαγάδες" και τα "χτήματα" με ελαιόδεντρα ή αμπέλια, η νομαδική ποιμενική αιγοτροφία και προβατοτροφία (Μάλλες και Θρυπτή) η χρήση υποζυγίων (μουλαριών και γαϊδουριών) (Λάπιθος και Άγιος Στέφανος) και η χρήση παραδοσιακών πηγαδιών για ύδρευση ή άρδευση των καλλιεργειών σε οικισμούς.

Αυτού του είδους η "καθυστέρηση" μπορεί να αποτελέσει σήμερα στοιχείο ανάπτυξης, κάτω από ένα άλλο πρίσμα θεώρησης των οικονομικών και κοινωνικών εξελίξεων και πραγμάτων.

Η συνεχής μείωση του πληθυσμού σε αυτές τις αγροτικές περιοχές και η σχεδόν πλήρης εγκατάλειψη των ορεινών (και σε μικρότερο βαθμό και των ημιορεινών) οικισμών από τους κατοίκους των, είχε και έχει ως συνέπεια τον περιορισμό της έκτασης του παραδοσιακού αγροτικού τοπίου. Το γεγονός αυτό οδηγεί στην αναγκαιότητα λήψης σοβαρών μέτρων –εκ μέρους της πολιτείας–, τέτοιων, που να διασφαλίζουν την παραπέρα επιβίωση του εναπομείναντος πληθυσμού σε αυτούς τους οικισμούς αλλά και της επιβίωσης των οικιστικών πολιτιστικών ενοτήτων (ΠΕ) των ορεινών και ημιορεινών περιοχών της χώρας, λήψη μέτρων που να συμβάλλουν: στην ανάδειξη του παραδοσιακού αγροτικού τρόπου ζωής και πολιτισμού, στην εναρμόνιση του παραδοσιακού στοιχείου με το περίξ φυσικό περιβάλλον, στην προστασία και ανάδειξη των "αγροτικών τοπίων", όπως είναι π.χ. οι ελαιώνες κ.ά., που πρέπει να προστατευθούν θεσμικά ως δάση, πριν

αλλοιωθούν λόγω των ποικίλων πιέσεων που δέχονται, στην διατήρηση των χαρακτηριστικών ποιμενικών οικισμών, πριν ακόμα η ενσταβλισμένη κτηνοτροφία αλλοιώσει παντελώς τον παραδοσιακό τους χαρακτήρα.

Από την παραπάνω ανάλυση γίνεται αντιληπτό πως ο αγροτουρισμός ενσωματώνει όλα τα φυσικά, πολιτιστικά στοιχεία και πόσο φιλικός προς το περιβάλλον είναι. Είναι μια από τις αειφόρες μορφές τουρισμού που συνδυάζει το ανθρωπογενές περιβάλλον με το δομημένο.

Μελέτη Περίπτωσης: Διερεύνηση λειτουργίας και αποδοτικότητας οικογενειακής αγροτουριστικής μονάδας α) «Αγροικίες» και β) «Βίλλα Κεράσια»

Αγροικίες

Στην παρούσα ενότητα θα ασχοληθούμε με τη διερεύνηση λειτουργίας και την αποδοτικότητα της αγροτουριστικής μονάδας «Αγροικίες», που βρίσκεται στο χωριό “Άγιος Θωμάς” του Ηρακλείου Κρήτης.

Πρόκειται για ξενώνες με παραδοσιακή αρχιτεκτονική, με μοντέρνα διάθεση, με χρώματα και υλικά εναρμονισμένα απόλυτα με το περιβάλλον και τη φύση αλλά και προσαρμοσμένα στις σύγχρονες απαιτήσεις. Τα ονόματα των τριών διαμερισμάτων που διαθέτει είναι εμπνευσμένα από τα τοπωνύμια της περιοχής "Αξέντι", "Παννόνα" και "Μέλισσα", 100τμ, 80τμ και 100τμ αντίστοιχα. Κάθε διαμέρισμα φιλοξενεί 2-6 άτομα και παρέχει τζάκι, αυτόνομη θέρμανση και κλιματισμό, δορυφορική TV, τηλέφωνο, Internet, κουζίνα, mini bar, 2wc, βεράντα και αυλή με κήπο, πισίνα, θέσεις στάθμευσης. Το Πατρικό I & II είναι δύο πετρόχιστα σπίτια 28τμ το καθένα, με τζάκι, αυτόνομη θέρμανση και κλιματισμό, mini bar, τηλέφωνο, δορυφορική TV, Internet, jacuzzi, αυλή και θέσεις στάθμευσης. Παρατηρούμε λοιπόν ότι πρόκειται για μια μικρή οικογενειακή επιχείρηση που επένδυσε σε ένα χωριό του ηρακλείου, κατά βάση αγροτικό και δημιούργησε 5 πολυτελή διαμερίσματα.

Πέρα από την άμεση επαφή με τη φύση η αγροτουριστική επιχείρηση «Αγροικίες» προσφέρει πληθώρα δραστηριοτήτων εκτός από τα επιτραπέζια παιχνίδια γύρω από το τζάκι. Για τους φυσιολάτρες και τους λάτρες των αθλημάτων έχει δημιουργηθεί από την επιχείρηση ένα πάρκο περιπέτειας κάτω από τη σκιά αιωνόβιων δέντρων που περιλαμβάνει αθλήματα όπως Τοίχο αναρρίχησης, Θιβετιανή Γέφυρα, Παράλληλες Γέφυρες, Flying Fox, Εναέρια περάσματα με λάστιχα καθώς και Τοξοβολία.

Επιπρόσθετα υπάρχουν ποδήλατα βουνού, χαρτογραφημένα μονοπάτια για τρέξιμο ή περίπατο με στάσεις στα ξωκλήσια και στα λαξευτά πατητήρια της περιοχής. Ακόμα υπάρχει δυνατότητα ιππασίας, γηπέδου μπάσκετ ή τέννις.

Στο χώρο λειτουργεί επίσης εστιατόριο με παραδοσιακές κρητικές γεύσεις με δυνατότητα χωρητικότητας 550 ατόμων, κανοντάς το εξίσου δυνατό για χώρο δεξιώσεων οποιαδήποτε εκδηλώσεις ακόμα και γάμου ή βάπτιση.

Όσον αφορά το χωριό, Ο Άγιος Θωμάς είναι ένα ιδιαίτερο τοπίο με στοιχεία από όλες τις ιστορικές περιόδους. Ο επισκέπτης που θα περιπλανηθεί σε αυτόν τον αυθεντικό χώρο, θα επισκεφθεί τις 49 εκκλησιές και ξωκλήσια του, τους μονολιθικούς Ρωμαϊκούς τάφους, το δάσος με τις δάφνες, το μοναστήρι της Παναγίας της Καρδιώτισσας. Θα περπατήσει στα δαιδαλώδη σοκάκια του χωριού, θα

ανηφορίσει προς την κορυφή του βράχου. Θα ξεκουραστεί στα καφεενεδάκια της πλατείας και θα εισπράξει την ανεπιτήδευτη Κρητική φιλοξενία από ανθρώπους που αγαπούν τον τόπο τους. Αλλά για τον επισκέπτη που θέλει να γνωρίσει περισσότερη Κρήτη, η θέση του Αγ. Θωμά διευκολύνει τις εξορμήσεις προς όλες τις κατευθύνσεις, καθώς ο καινούριος οδικός άξονας φέρνει το Ηράκλειο σε απόσταση λεπτών. Και από εκεί οπουδήποτε, καθώς το νησί έχει πάντα κάτι να δείξει όλες τις εποχές του χρόνου.

Εν κατακλείδι, οι «Αγροικίες» είναι μια οικογενειακή επιχείρηση, με λίγο προσωπικό που κατά βάση είναι τα μέλη της οικογένειας και ως κύρια εργασία τους δεν είναι αυτός καθαυτός ο τουριστικός τομέας, αλλά δραστηριοποιούνται σε αυτόν τον χώρο για ένα επιπρόσθετο εισόδημα. Όπως μας είπαν οι ίδιοι το εισόδημα που προέρχεται από την επιχείρηση αυτή είναι προς το παρόν κερδοφόρο, γιατί εκτός από τα πολυτελή διαμερίσματα που διαθέτουν προς ενοικίαση, η επιχείρηση χρησιμοποιεί το εστιατόριο και τον περιβάλλοντα χώρο για εκκληλώσεις όπως γάμοι, βαφτίσια, χορούς κ.α.

Βίλλα Κεράσια

Η βίλλα Κεράσια βρίσκεται στο μικρό χωριό Βλαχανιά, 16 χλμ νότια της πρωτεύουσας της Κρήτης, στο νομό Ηρακλείου. Μεταξύ 2002 και 2005 το παραδοσιακό παλαιό αγροτικό σπίτι και τα κτήρια αποκαταστάθηκαν με μεγάλο σεβασμό προς την παράδοση και το περιβάλλον. Βρίσκεται στο νοτιοανατολικό πόδι του βουνού Ψηλορείτης και σε υψόμετρο 580 μ. Έχει μια όμορφη πανοραμική θέα προς τα χωριά Κερασιά, Βενεράτο και Αυγενική. Η βίλλα Κερασιά είναι ένα διατηρητέο αρχοντικό του 1883.

Η ευρύτερη περιοχή ενδείκνυται για πεζοπορία στα παλιά μονοπάτια της περιοχής, που οδηγούν στις κοντινές βυζαντινές εκκλησίες. Το διεθνές ορειβατικό μονοπάτι που διασχίζει παραπλεύρως τον οικισμό, οδηγεί στο οργανωμένο καταφύγιο του ορειβατικού συλλόγου (Πρίνος στα 1200 μέτρα), Οι λάτρεις της πεζοπορίας και της βόλτας θα ενθουσιαστούν. Το χωριό Κεράσια βρίσκεται στους πρόποδες του Ψηλορείτη, πολύ κοντά στο σηματοδοτημένο πεζοπορικό μονοπάτι E4 (Βενεράτο – Ασίτες). Οι πιο έμπειροι πρέπει να υπολογίσουν 1 ώρα περπάτημα από τους Ασίτες μέχρι το καταφύγιο του Πρίνου στα 1200 μέτρα. Μπορείτε να ακολουθήσετε οργανωμένες εκδρομές για τον Ψηλορείτη. Μη παραλείψετε το αρχαιολογικό μνημείο της αρχαίας Τροιζηνίας, σε απόσταση 2 χιλιομέτρων και την Ιερά Μονή Παλιανής κοντά στο Βενεράτο. Οι πιο κοντινές παραλίες είναι αυτές της βόρειας ακτής: η Αμμουδάρα σε 16 χλμ και η παραλία Λυγαριά κοντά στην Αγία Πελαγία, σε 30 χιλιόμετρα. Οι πανέμορφες παραλίες του νότιου τμήματος απέχουν περίπου 40 χιλιόμετρα: Καλαμάκι, Κομός και Άγιος Παύλος και οι πιο άγριες: Αγιοφάραγγο, Βάθη και Μάρσαλο.

Η Βίλλα Κεράσια αποτελείται από 8 δωμάτια, 5 δίκλινα, 2 σουίτες 2-3 ατόμων, 1 τετράκλινο για 2 ενήλικες και 2 παιδιά. Η μέγιστη χωρητικότητα είναι 20 άτομα. Πρόκειται λοιπόν για μια μικρή οικογενειακή επιχείρηση.

Τα ευρύχωρα και φωτεινά δωμάτια είναι διακοσμημένα και επιπλωμένα με γούστο. Η εμφανής πέτρα, το ξύλο, τα ψηλά ταβάνια και τα κεράκια που βρίσκονται διάσπαρτα στο χώρο τους προσδίδουν μια μοναδική, ζεστή ατμόσφαιρα. Τρία δίκλινα δωμάτια βρίσκονται στο ισόγειο και τα υπόλοιπα πέντε στον 1ο όροφο. Όλα διαθέτουν θέρμανση, μπάνιο (με ντους ή μπανιέρα), στεγνωτήρα μαλλιών, δορυφορική τηλεόραση, μίνι-μπαρ, τηλέφωνο, χρηματοκιβώτιο, όμορφη θέα στα αμπέλια και τους ελαιώνες.

Αυτή η επιβλητική "διατηρηταία" ιδιοκτησία, που χρονολογείται από τον προηγούμενο αιώνα, ανακαινισμένη υπέροχα με σεβασμό στο αρχιτεκτονικό στυλ της περιοχής, συνδυάζει τις σύγχρονες ανέσεις με τη γραφικότητα του παρελθόντος. Το ισόγειο αποτελείται από μία μικρή υποδοχή, μία γωνία καθιστικού με τζάκι, μία τραπεζαρία όπου δεσπόζει ένα μεγάλο τραπέζι για τους φιλοξενούμενους και μία καταπληκτική κάβα κρασιών με αίθουσα για δοκιμή καθώς και ένα παλιό πατητήρι σταφυλιών. Το πλούσιο πρωινό, με νόστιμες σπιτικές συνταγές και φρέσκα προϊόντα της περιοχής, σερβίρεται στην τραπεζαρία ή στη βεράντα όταν ο καιρός είναι καλός.

Στον κήπο, μπορείτε να ζήσετε μοναδικές στιγμές χαλάρωσης, να απολαύσετε το ποτό σας οποιαδήποτε στιγμή της ημέρας ή να δροσιστείτε στην πισίνα που διαθέτει τζακούζι.

Μεταξύ των δύο επιχειρήσεων διαπιστώσαμε αρκετές και σημαντικές διαφορές. Οι ομοιότητες είναι ότι και οι δύο επιχειρήσεις λειτουργούν στον νομό Ηρακλείου σε μικρή απόσταση η μία από την άλλη. Πρόκειται για οικογενειακές επιχειρήσεις, όπου και οι δύο διαθέτουν μικρό αριθμό δωματίων. Παρόλα αυτά οι διαφορές τους είναι εμφανής. Και ο κύριος λόγος είναι ο ρυθμός και το μέγεθος της ανάπτυξης της επιχείρησης. Η πρώτη επιχείρηση, Αγροικίες, πέρα από τα δωμάτια, διαθέτει πληθώρα δραστηριοτήτων και αθλητικών χώρων καθώς και εστιατόριο και έχει τη δυνατότητα για περαιτέρω παροχή υπηρεσιών. Η δεύτερη επιχείρηση, Βίλλα Κεράσια πέρα από τα έσοδα των δωματίων, δε προσφέρει περαιτέρω παροχές που θα μπορούσαν να αυξήσουν το εισόδημά της. Σε προσωπική συνέντευξη που είχαμε με τον ιδιοκτήτη της επιχείρησης κ. Τσελεντάκη Χαράλαμπο, μας ανέφερε τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει μια μικρή επιχείρηση στην λειτουργία της λόγω έλλειψης σωστού νομοθετικού πλαισίου. Συγκεκριμένα, για τη λειτουργία της κουζίνας, ακόμα και για ένα πρωινό, χρειάζεται άδεια λειτουργίας εστιατορίου η έκδοση της οποίας δεν συμφέρει μία μικρή επιχείρηση. Αντίστοιχα αντιμετωπίζει πρόβλημα και στην πώληση παραδοσιακών προϊόντων καθώς απαιτείται ειδική άδεια και για αυτή τη δραστηριότητα.

Τέλος, από τον ισολογισμό της 2^{ης} επιχείρησης καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μία επιχείρηση που κλείνει με ζημίες, ενώ η πρώτη επιχείρηση κλείνει με ελαφρά κέρδη όπως μας ανέφερε ο ιδιοκτήτης σε προσωπική συνέντευξη. Στην επόμενη σελίδα παρουσιάζεται ο ισολογισμός της επιχείρησης «Βίλλα Κεράσια»

Ισολογισμός Επιχείρησης «Βίλλα Κεράσια»

Δίκτυα Ενημέρωσης/Προώθησης Αγροτουρισμού

<http://www.agrisport.com/>

Ολοκληρωμένος δικτυακός οδηγός αγροτουρισμού σε όλο τον κόσμο

<http://www.guestinn.com/>

Η Guest Inn είναι το πρώτο δίκτυο επιλεγμένων παραδοσιακών και αγροτουριστικών καταλυμάτων στην Ελλάδα. Προτάσεις διαμονής σε παραδοσιακά ξενοδοχεία, ξενώνες, στούντιο, διαμερίσματα και παραδοσιακές κατοικίες. Ξεχωριστοί προορισμοί που συνδιάζουν την ξεκούραση με τις δραστηριότητες κοντά στη φύση. Πληροφορίες περιοχών, κρατήσεις και αναζήτηση με χάρτη.

<http://www.minagric.gr/greek/3.1.4.html>

Κατάλογος αγροτουριστικών καταλυμάτων σε όλα την Ελλάδα από το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων

ΑΓΡΟΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ Α.Ε.

Η **ΑΓΡΟΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ Α.Ε.** ιδρύθηκε το 2001 ως Ανώνυμη Εταιρία δημοσίου συμφέροντος, προκειμένου να συμβάλει ενεργά στη διαμόρφωση μιας **εναλλακτικής πρότασης** στην προϊούσα κρίση του μαζικού τουρισμού, με την καθιέρωση ενός **νέου, σύγχρονου τουριστικού προϊόντος**.

Πλειοψηφικός μέτοχος είναι η **Εταιρία Τουριστικής Ανάπτυξης (ΕΤΑ)**, η οποία εποπτεύεται από το [Υπουργείο Τουριστικής Ανάπτυξης](#).

Η Ελλάδα, μια χώρα με εξαιρετικά πολύμορφο φυσικό περιβάλλον και με μακρά αγροτική παράδοση, παρουσιάζει **τεράστια πλεονεκτήματα** όσον αφορά την αγροτουριστική αξιοποίηση. Αν και τα τελευταία χρόνια έχουν παρατηρηθεί αρκετές προσπάθειες προς την κατεύθυνση της **αγροτουριστικής ανάπτυξης**, οι απόπειρες αυτές υπήρξαν μεμονωμένες, ελάχιστα προβεβλημένες και δεν συνέβαλαν στη δημιουργία ενός εθνικού αγροτουριστικού προϊόντος.

Γενικός στόχος της Εταιρείας είναι να ανταποκριθεί στις σημερινές απαιτήσεις για ολοκληρωμένη πολιτική ανάπτυξης και διαχείρισης του πλαισίου ανάπτυξης και προώθησης του αγροτουρισμού στην Ελλάδα.

Να αποτελέσει, δηλαδή, το μοχλό ανάδειξης και ανάπτυξης της «άλλης Ελλάδας», δημιουργώντας ένα εθνικό πλαίσιο αναφοράς σε θέματα αγροτουρισμού.

Οι επιμέρους σκοποί της Εταιρείας είναι:

- Να προσφέρει περισσότερη γνώση γύρω από την δυναμική του αγροτουρισμού και να ελκύσει δυνητικούς επενδυτές να στραφούν σε αυτό τον τομέα, καθοδηγώντας υπεύθυνα και αποτελεσματικά τα βήματα τους με την παροχή πληροφοριών και πρακτικών συμβουλών.
- Να αναβαθμίσει τις έννοιες «αγροτουρισμός» και «εναλλακτικές μορφές τουρισμού», που, παρά την ευρεία χρήση τους, καταλήγουν συχνά σε άστοχες εφαρμογές.
- Να καθιερώσει τον αγροτουρισμό ως ένα **αναγνωρίσιμο ποιοτικό τουριστικό προϊόν ήπιας ανάπτυξης**, με υψηλές προδιαγραφές στην παροχή υπηρεσιών.
- Να ενισχύσει τη **δυναμική της ελληνικής υπαίθρου** μέσα από την ανάπτυξη του αγροτουρισμού και τη συμβολή του στην διατήρηση του φυσικού περιβάλλοντος, του πολιτισμού, της παράδοσης, με τελικό στόχο την ενίσχυση των τοπικών οικονομιών και κοινωνιών.
- Να εξασφαλίσει τις κατάλληλες συνθήκες για τη δημιουργία **υγιών ανταγωνιστικών επιχειρήσεων**.
- Να παρέχει **πληροφορίες και πρακτικές συμβουλές** στους δυνητικούς επισκέπτες για την επιλογή του ταξιδιωτικού προορισμού τους.

Για την επίτευξη των στόχων της, η ΑΓΡΟΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ έχει σχεδιάσει και υλοποιεί ένα ολοκληρωμένο Πρόγραμμα Δράσης, το οποίο συνεχώς εμπλουτίζει και επικαιροποιεί.

Στο πλαίσιο αυτό, η ΑΓΡΟΤΟΥΡΙΣΤΙΚΗ, ως **δυναμικός και ευέλικτος βραχίονας του Υπουργείου Τουριστικής Ανάπτυξης**, είναι σε θέση να παίζει ρόλο-κλειδί στην όλη προσπάθεια για μια βιώσιμη **περιφερειακή ανάπτυξη**.

ΕΛΛ.Κ.Α

Το Ελληνικό Κέντρο Αγροτουρισμού είναι Σωματείο μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα. Συστάθηκε τον Ιανουάριο του 2003 και απαρτίζεται από επιχειρηματίες, εκδότες, δημοσιογράφους, καθηγητές πανεπιστημίου, επιστήμονες, άτομα που ο καθένας στον τομέα του έχει να επιδείξει ένα σημαντικό έργο. Δημιουργήθηκε με σκοπό τη στήριξη, την ενίσχυση και την προώθηση της ιδέας του αγροτουρισμού

στην Ελλάδα καθώς και τον πολιτικών για την προστασία και διαχείριση του περιβάλλοντος με κατεύθυνση την βιώσιμη τοπική και περιφερειακή τουριστική ανάπτυξη. Στα πλαίσια των σκοπών του, επιδιώκει τη συνεργασία με φορείς της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, με δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς καθώς και με διεθνείς και εθνικές αγροτουριστικές οργανώσεις. Ο σκοπός του ΕΛΛ.Κ.Α είναι να δημιουργηθούν Δίκτυα Συνεργασίας για την ανάδειξη των πολιτισμικών χαρακτηριστικών της υπαίθρου και των τοπικών παραδοσιακών προϊόντων. Μία από τις πρόσφατες δραστηριότητες του ΕΛΛ.Κ.Α είναι η διοργάνωση της Γιορτής Αγροτουρισμού της Επιδαύρου, μία γιορτή που όπως δείχνει το ενδιαφέρον πληθώρας Δήμων από όλη την χώρα, πρόκειται να καθιερωθεί με τοπικό χαρακτήρα σε πολλές περιοχές.

Βιβλιογραφία

Βαρβαρέσος, Σ. *Τουρισμός: έννοιες, μεγέθη, δομές*. Προπομπός, Β έκδοση. Αθήνα: (2000)

Βαρβαρέσος, Σ. *Τουρισμός: οικονομικές προσεγγίσεις*. Προπομπός Αθήνα: (1997)

Doswell R. *Τουρισμός – Ο ρόλος του αποτελεσματικού μάνατζμεντ*, Κριτική. Αθήνα: (2002)

Ηγουμενάκης Ν., Κραβαρίτης Κ. & Λύτρας Π. *Εισαγωγή στον τουρισμό*, Interbooks. Αθήνα: (1999)

Κοκκώσης, Χ. *Τουριστική ανάπτυξη και φέρουσα ικανότητα στα νησιά*. In: Τσάρτας, Π. (επ). *Τουριστική ανάπτυξη – πολυεπιστημονικές προσεγγίσεις*. Εξάντας. Αθήνα: (2000)

Κοκκώσης, Χ., Κυρατσούλης, Θ. & Μέξα, Α. *Τουρισμός και Περιβάλλον. Εργαστήριο Περιβαλλοντικού Σχεδιασμού*. Αθήνα: Μάρτιος 2000.

Κοπανάκης Γ., Καραγιάννης Σ., Παπάς Ν. κ.α. *Καταγραφή Υπάρχοντων δομών αγροτουρισμού*. Πρόγραμμα Leader+ Κρήτη (2006)

Κομίλης, Π. & Βαγιονής, Ν. *Τουριστικός Σχεδιασμός – μέθοδοι και πρακτικές αξιολόγησης*. Προπομπός. Αθήνα: (1999)

Σπιλάνης, Ι, Κουτσούρης, Α. κ.α. *Χωρικές και αναπτυξιακές διαστάσεις του αγροτουρισμού στην Ελλάδα*. Θεσσαλονίκη: 5^ο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας(1998)

Σφακιανάκης, Μ. *Ενναλακτικές μορφές Τουρισμού Ιων* Αθήνα: (2000)

Τσάρτας, Π. & Κοκκώσης, Χ. *Βιώσιμη τουριστική ανάπτυξη και περιβάλλον*. Κριτική. Αθήνα: (2001)

Cooper, C., Fletcher, J., Gilbert, D. & Wanhill, S. *Tourism: Principles and Practice*, Longman. Λονδίνο: (1993)

Fennell, D.A. Οικοτουρισμός. Επιμέλεια: Στ. Καραγιάννης. Εκδόσεις Έλλην. Αθήνα. (2001)

Mathieson, A. & Wall, G. *Tourism: economic, social and physical impacts*. Longman London: (1982)

Pearce, D. *Tourist Development*. Longman. New York: (1981).